

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA METAFORA: KONSEPTUAL MODELLASHTIRISH, MADANIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TIL KONTEKSTIDA TAHLIL

Tojiboyeva Ra'no Maxmudovna

Harbiy musiqa akademik lutseyi

ingliz tili o'qituvchisi

ranotojiboyeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada metafora kognitiv tilshunoslik doirasida konseptual modellashtirish mexanizmi sifatida keng qamrovda tahlil qilinadi. Metaforaning tafakkur jarayoni, madaniy dunyoqarash shakllanishi va kommunikativ diskursdagi roli ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Metaforik modellar ta'lim hamda zamonaviy til tahlilida qo'llanishi mumkin bo'lgan metodik yo'nalish sifatida ham ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, konseptual metafora, konseptual modellashtirish, madaniy tafakkur, diskurs tahlili, ta'lim metodikasi.

METAPHOR IN COGNITIVE LINGUISTICS: CONCEPTUAL MODELING, CULTURAL THINKING AND ANALYSIS IN THE CONTEXT OF MODERN LANGUAGE

Abstract. The article examines metaphor as a conceptual modeling mechanism in cognitive linguistics. It analyzes its role in cognition, cultural worldview, and communicative discourse. The paper also discusses methodological applications of metaphor models in education and contemporary language analysis.

Keywords: cognitive linguistics, conceptual metaphor, conceptual modeling, cultural worldview, discourse analysis, teaching methodology.

Kirish. Kognitiv tilshunoslik zamonaviy lingvistikaning yirik paradigmalaridan biri bo'lib, tilni inson ongining konseptual tizimi sifatida o'rganadi. Bu

yondashuvda til faqat grammatik qoidalar majmui emas, balki tajriba, idrok va fikrlashning ifodalanish shakli hisoblanadi. Shuningdek, kognitiv yondashuv til birliklarini insonning dunyoni tushunish usuli bilan bog‘liq holda izohlaydi: inson narsa-hodisalarni qanday ko‘rsa, anglab olsa va konseptualizatsiya qilsa, til ham ko‘pincha shu konseptual tuzilmani aks ettiradi. Metafora mazkur konseptual tizimning markaziy mexanizmlaridan biri sifatida talqin etiladi. An’anaviy uslubshunoslikda metafora ko‘proq badiiy bezak, tasviriy vosita deb qaralgan bo‘lsa, kognitiv tilshunoslikda u tafakkur mexanizmi, ya’ni bilish va konseptual modellashtirish usuli sifatida tushuntiriladi. Lakoff va Johnson konseptual metafora nazariyasida metafora “til hodisasi” bo‘lishdan avval “tafakkur hodisasi” ekanini ko‘rsatadi: odamlar ko‘pincha abstrakt tushunchalarni (vaqt, hayot, hissiyot, munosabat, ijtimoiy jarayonlar) konkret tajriba asosida anglaydi va shu model tilda ifodalanadi.

Bugungi kunda kommunikatsiya tezligi, raqamli muhitning kengayishi va jamiyatdagi diskurslar ko‘payishi metaforik modellarni tahlil qilishni yanada dolzarb qiladi. Siyosiy nutq, tibbiyot, biznes, ta’lim, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda metafora muayyan g‘oya va qadriyatlarni singdirish, tushunchalarni soddalashtirish yoki ma’lum pozitsiyani kuchaytirish vositasi sifatida faol ishlatiladi. Shuning uchun metaforani o‘rganish lingvistik va ijtimoiy-gumanitar fanlar kesishmasida muhim ilmiy vazifa bo‘lib qolmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi metaforaning kognitiv mohiyatini, konseptual modellashtirishdagi rolini hamda madaniy tafakkur va diskurs bilan aloqador jihatlarini ilmiy manbalar asosida yoritishdan iborat. Mazkur maqsad doirasida quyidagi vazifalar belgilandi: metaforaning konseptual xaritalash mexanizmini izohlash; metaforaning madaniy xususiyatlarini ko‘rsatish; o‘zbek va ingliz tilida uchraydigan ayrim konseptual metafora modellari misolida qiyosiy tahlil elementlarini berish; metaforaning ta’lim va zamonaviy nutq tahlilidagi metodik ahamiyatini belgilash.

Tadqiqot metodologiyasi. Ish nazariy tahlil, konseptual tahlil va qiyosiy yondashuv elementlariga asoslanadi. Dastlab konseptual metafora nazariyasi bo‘yicha fundamental manbalar (Lakoff va Johnson) hamda metaforaning madaniy jihatlarini yorituvchi ilmiy yondashuvlar (Kövecses) tahlil qilindi. Keyin metaforaning psixolingvistik jihatlarini

izohlovchi kognitiv yondashuv (Gibbs) va metaforaning kommunikativ-diskursiv rolini tushuntiruvchi yondashuv (Semino) bilan integratsiya qilindi. Tahlil jarayonida misollar sifatida umumiy tanish konseptlar (vaqt, hayot, hissiyot, ijtimoiy munosabat) bo'yicha metaforik ifodalar tanlandi va ularning konseptual modeli izohlandi.

Asosiy qism. Konseptual metafora nazariyasining asosiy tamoyillari. Konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, metafora manba sohasi (source domain) va maqsad sohasi (target domain) o'rtasidagi tizimli xaritalash jarayonidir. Manba sohasi ko'pincha jismoniy tajriba, fazoviy harakat, tabiat hodisalari, iqtisodiy resurslar kabi konkret tushunchalardan iborat bo'ladi. Maqsad sohasi esa abstrakt tushunchalarni (vaqt, hayot, fikr, emotsiya, ijtimoiy munosabatlar) o'z ichiga oladi. Inson aynan manba sohasi asosida maqsad sohasi haqida fikr yuritadi. Masalan, VAQT – RESURS (TIME IS MONEY) modeli vaqtni “tejash”, “yo‘qotish”, “sarflash” mumkin bo‘lgan qiymat sifatida talqin etadi. Bu konseptual modelda manba sohasi iqtisodiy tajriba, maqsad sohasi esa vaqt tushunchasidir. HAYOT – YO‘L (LIFE IS A JOURNEY) modeli esa hayotni “yo‘lga chiqish”, “to‘siqlardan o‘tish”, “manzilga yetish” kabi fazoviy harakat orqali modellashtiradi. SHAXSIY RIVOJLANISH – KO‘TARILISH (IMPROVEMENT IS UP) modeli “ko‘tarilish”, “o‘sish”, “yuqorilash” kabi vertikal fazo tajribasi bilan bog‘liq. Metafora bu yerda “tasvir” emas, balki konseptual tashkil etish vositasidir. U dunyoni anglashni soddalashtiradi, ma’no yaratadi va tafakkur jarayonini muayyan struktura bo'yicha yo'naltiradi. Shu sababli metafora kognitiv iqtisodiylikni ta'minlaydi: murakkab abstrakt tushuncha soddaroq, tanishroq tajriba modeli orqali anglanadi.

Metaforaning konseptual mexanizmi manba sohasi va maqsad sohasi o'rtasidagi tizimli xaritalash jarayoniga asoslanadi. Tizimli xaritalash deganda tasodifiy o'xshatish emas, balki ma'no elementlarining muayyan mosliklar bo'yicha ko'chishi tushuniladi. Masalan, “hayot yo‘l” bo‘lsa, unda “yo‘lning boshlanishi”, “yo‘ldagi burilish”, “to‘siq”, “hamroh”, “manzil” kabi elementlar hayotning muayyan bosqichlari va hodisalari bilan konseptual bog‘lanadi. Metaforaning universal va madaniy xususiyatlari. Kövecses metaforaning ayrim modellari universal bo‘lishi mumkinligini, biroq ko‘plab metaforalar madaniy tajriba va ijtimoiy muhitga bog‘liq holda shakllanishini ko‘rsatadi. Insonning

jismoniy tajribasi umumiy bo'lgani uchun, ayrim metaforalar ko'plab tillarda uchraydi. Masalan, "YAXSHI – YUQORI", "YOMON – PAST" kabi model vertikal fazo tajribasi bilan bog'liq bo'lib, ko'plab madaniyatlarda uchraydi.

Shuningdek, vaqt, boylik, taqdir, erkinlik, mehnat, hurmat kabi tushunchalar madaniyatga qarab turli konseptual modellarda ifodalanadi. Ingliz tilida "TIME IS MONEY" metaforasi kuchli, chunki kapitalistik ish ritmi va iqtisodiy qadriyatlar vaqtning resurs sifatida ko'radi. O'zbek tilida esa vaqt ko'proq "umr", "baraka", "nasiba", "sabr" kabi tushunchalar bilan bog'lanishi mumkin. Bu farq metaforaning madaniy determinantlari borligini ko'rsatadi. O'zbek va ingliz tilida konseptual metafora modellari: qiyosiy tahlil elementlari. Qiyosiy jihatdan qaralganda, ayrim konseptlar ikkala tilda ham o'xshash modellar orqali ifodalanadi. Masalan, "hayot yo'l" modeli o'zbek tilida ham uchraydi: "hayot yo'lida", "hayot yo'lim", "yo'ldan adashmoq", "yo'lga tushmoq". Ingliz tilida ham: "on the right path", "lost in life", "at a crossroads" kabi ifodalar bor. Bu o'xshashlik fazoviy harakat tajribasining umumiylikiga borib taqaladi.

Biroq ayrim konseptlar farqlanadi. Masalan, ingliz tilida munosabatlar ko'pincha "contract" va "investment" (sarmoya) metaforalari bilan ifodalanishi mumkin: "invest in a relationship", "emotional investment". O'zbek tilida esa munosabat "rishta", "bog'", "ko'prik", "ildiz" kabi metaforalar orqali ham ifodalanadi. Bu metaforalar jamiyatdagi qadriyatlar, ijtimoiy tuzilma va emosional muloqot usuli bilan bog'liq.

Hissiyotlar metaforasida ham farqlar bor. Ingliz tilida "ANGER IS HEAT" (g'azab issiqlik) modeli keng tarqalgan: "boiling with anger", "hot-headed". O'zbek tilida ham "qon qaynamoq", "ichim yonmoqda" kabi ifodalar uchraydi. Bu yerda jismoniy holat (issiqlik, qaynash) hissiyot bilan bog'lanadi. Bunday misollar metaforaning embodied (tanaga bog'liq) xususiyatini ko'rsatadi. Metafora va diskurs: ijtimoiy-gumanitar jihat. Metafora nafaqat individual tafakkur mexanizmi, balki diskursni tashkil qiluvchi vositadir. Semino metaforaning kommunikativ vazifasini ta'kidlab, metaforik tanlovlar jamiyatdagi qadriyatlar, siyosiy pozitsiya va ijtimoiy stereotiplar bilan bog'liq bo'lishini ko'rsatadi. Masalan, iqtisodiy inqiroz "bo'ron", "kasallik", "qulash" metaforalari bilan ifodalansa, bu jamiyatda qo'rquv va xavotirni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, iqtisodiy jarayon

“tiklanish”, “o‘shish”, “kuchayish” metaforalari bilan ifodalansa, optimistik diskurs shakllanishi ehtimoli ortadi. Shu bois, metaforani tahlil qilish ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun ham muhim: u ommaviy ongning shakllantirish mexanizmlarini tushunishga yordam beradi. Metafora odamlarning muammoni qanday ko‘rayotgani, qanday baholayotgani va qanday yechimni maqbul deb bilishini bilvosita ko‘rsatadi. Metafora va ta’lim: metodik ahamiyat. Ta’lim jarayonida metafora murakkab tushunchalarni tushuntirish vositasi sifatida qo‘llaniladi. Masalan, biologiyada “hujayra fabrikaga o‘xshaydi”, iqtisodda “bozor tirik organizmga o‘xshaydi”, psixologiyada “xotira ombor” kabi modellardan foydalaniladi. Metaforik model o‘quvchiga abstrakt tizimni tanish tajriba orqali tushunishga yordam beradi. Bu didaktik jihatdan samarali, chunki kognitiv soddalashtirish va konseptual tizimlashtirishni kuchaytiradi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar.

Metafora kognitiv tilshunoslikda tafakkurning markaziy konseptual mexanizmi sifatida talqin qilinadi. U abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali modellashtiradi, bilimni strukturalaydi va kognitiv iqtisodiylikni ta’minlaydi. Metafora madaniy tafakkur va ijtimoiy diskurs bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, jamiyatdagi qadriyatlar va dunyoqarashni aks ettiradi. O‘zbek va ingliz tilidagi ayrim metaforik modellar o‘xshash va farqli jihatlariga ega bo‘lib, bu holat universallik va madaniy determinantlar birgalikda ishlashini ko‘rsatadi. Metaforani tahlil qilish lingvistik hamda ijtimoiy-gumanitar tadqiqotlarda muhim metodik yo‘nalish bo‘lib qolmoqda.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni ta’kidlash mumkin: oliy ta’limda konseptual metafora tahlili asosida analitik fikrlashni rivojlantirish; o‘quv materiallarida metaforik tushuntirishlarni ilmiy asoslangan holda tanlash; zamonaviy diskursni (media, siyosiy nutq, reklama) tahlil qilishda metaforik modellarni aniqlash va ularning ijtimoiy ta’sirini baholash; kognitiv lingvistika va madaniyatshunoslik integratsiyasini kuchaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Anderson, J. R. (2020). Cognitive psychology and its implications (9th ed.). Worth Publishers.

2. Lakoff, G., & Johnson, M. (2003). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
3. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
4. Gibbs, R. W. (2017). *Metaphor Wars: Conceptual Metaphor in Human Life*. Cambridge University Press.
5. Semino, E. (2021). *Metaphor and Communication*. Cambridge University Press.